

Bar-Ilan University

The Joseph Carlebach Institute
for Research in Contemporary
Jewish Teachings & Education
52900 Ramat-Gan, Israel

טלפון: 03-5318974
Our new faxnumber
00972 3 6355234

אוניברסיטת בר-אילן

מכון יוסף קרליבך
לחקר הגות יהודית
וחינוך בני זמננו
רמת-גן 52900

ב"ה, חודש ניסן תשס"ב (מרץ 2002)

לכל מוקירי זכרו של הרב די"ר יוסף צבי קרליבך, ז"ל

שלום לכם וברכה,

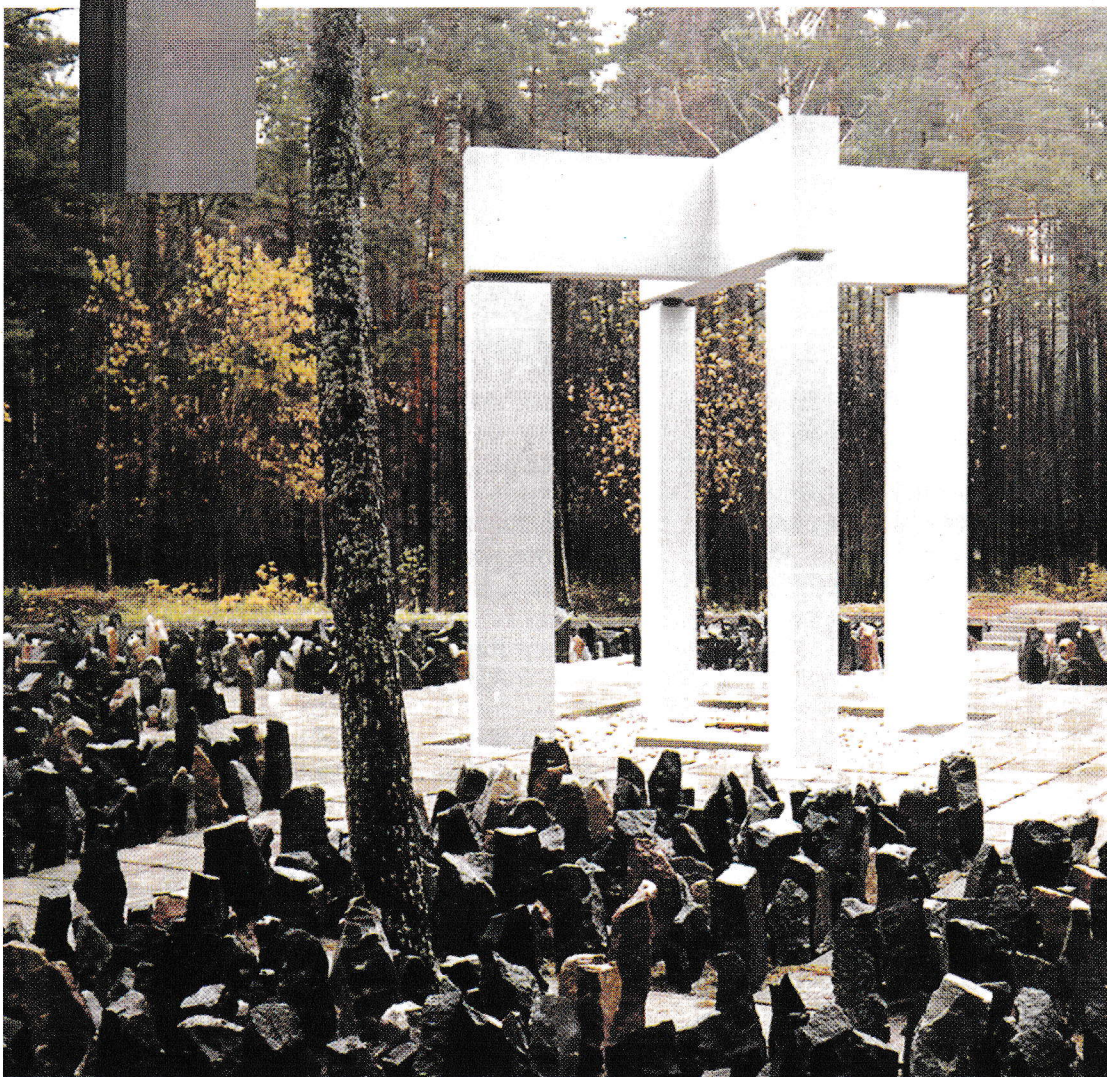
מכתב זה אינו מכיל את ההזמנה המסורתית לערב זיכרון לרב די"ר יוסף צבי קרליבך -
כנהוג מאז היווסדו של מכון יוסף קרליבך, הקרוי על שמו. נסיבות שונות, שאינן תלויות
בנו, הצטרפו יחד ואינן מאפשרות לנהוג כמנהגנו זה.
עברו שישים שנה מאז שפקדה חרב השואה את רבי קרליבך, חלק ממשפחתו ומקהילת
המבורג וסביבותיה.

החוברת הצנועה, המצורפת בזאת, מכילה דברים על החודשים האחרונים לחייהם הקשים
והמופתיים של כלואי מחנה הריכוז יונגפרנהוף ליד ריגה בלטביה. החוברת באה להזכיר לנו
את אשר נבצר מאתנו להעלות על פה בערב זיכרון.
יום הדין היה ב-ח' בניסן תש"ב, בסמוך מאוד לחג הפסח.

ברוחו של רבי קרליבך נאחל לכם ולכל בית ישראל באשר הוא שם
חג פסח כשר ושלו.

שלכם
מרים גיליס-קרליבך

אתר הזיכרון ביער ביקרניקי

לזכר הרוגי ריגה ויונגפרנהוף

"כאור באפלה"

"כאור באפלה"

עיצוב חיים יהודיים במחנה הריכוז יונגפרנהוף

חקרה וכתבה: מרים גליס-קרליבך

עריכה לשונית: תמר גליס-כהן

החוברת יוצאת לאור

בסיוע המשפחה הקרובה

ח' בניסן תשס"ב

**מכון יוסף קרליבך
אוניברסיטת בר-אילן**

”כאור באפלה”¹

עיצוב חיים יהודיים במחנה הריכוז יונגפרנהוף

מחנה ריכוז יונגפרנהוף – נתונים כלליים

מחנה הריכוז יונגפרנהוף (Jungfernhof) היה במקורו אחוזה או חווה חקלאית בכפר הלטבי יומפרבמויזה (Jumpravmuiza), בקרבת עיר הבירה ריגה. על הפיכתו למחנה ריכוז הוחלט בחיפזון, בתחילת נובמבר 1941.² החווה הייתה מוזנחת כבר שנים מספר, ולא היו בה סידורים סניטריים מינימליים. נשארו בה חמישה בתי אבן, וכן אסמים ומבנים שונים מפח, ששימשו בשעתם אורוות לסוסים או לצרכים חקלאיים אחרים; מקצתם היו עכשיו חסרי גג ובעלי דפנות ודלתות פגומות. במבנים רעועים אלה הוכנו, בגובה של 8–10 קומות, דרגשי שינה צפופים. לאחר שהפרידו את הגברים מהנשים, שנשארו עם ילדיהן הצעירים, חולקו המגורים והמטבחים על-פי ערי המוצא.

שטחו של יונגפרנהוף היה כ-200 הקטר,³ והצפיפות בו הייתה גדולה מאוד: לתוך מחנה זה, שהיה מיועד ל-450 איש, נדחסו כמה אלפים. מאמצע נובמבר 1941 עד תחילת פברואר 1942 הגיעו למחנה כ-5,000 יהודים מערים שונות בגרמניה

¹ ביטויה של פאני אנגלרד לבית דומיניץ על דמותו של יוסף קרליבך. על פאני ראו גם בהמשך, הערה 15.

² בתקופה זו רוקנו גטאות מינסק וריגה מתושביהם היהודים; ייתכן שכניסת יהודים מהרייך הייתה יוצרת לגרמנים "קשיים מנהליים", וכן משבשת או מקשה על התכנון הרצחני של "טיהור הגטאות". ראו: G. Reitlinger, *Die Endlösung - Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*, Berlin 1979⁵, pp.102–103.

³ הם כ-500 ק"מ מרובע.

ומווינה, ובהם 450–500 ילדים, בגיל הגן ובית הספר.⁴ מספר המגורשים בכל משלוח ליונגפרנהוף לא היה שווה: מכ-500 יהודים מנירנברג עד 1,600 משטוטגרט; במשלוח מהמבורג הוסעו 753 אנשי המבורג-אלטונה וצורפו אליהם כ-230 יוצאי מדינת שלזוויג-הולשטיין (Schleswig-Holstein). בפברואר 1942 הועברו כמאתיים נשים צעירות ובנות בעלות כושר גופני סביר לגטו ריגה. ב-26 במרס 1942 הוצאו רוב הכלואים ליער ביקרניקי (Bikernieki) ושם נרצחו. ביונגפרנהוף נשארו כ-425 נשים וגברים לעבודות חקלאיות, והוטל עליהם להפוך את האחוזה למשק חקלאי למופת. במשך כל התקופות הוצאו יחידים או קבוצות קטנות למחנות אחרים. באוגוסט 1944 פונה מחנה יונגפרנהוף מפחד הרוסים הכובשים.

מקומו של יונגפרנהוף בתולדות מחנות הריכוז – שיקולים מחקריים ואישיים

למעשה יונגפרנהוף לא היה בעל חשיבות בתולדות מחנות הריכוז של הנאצים, כי הוא היה מצומצם בשטח, משך קיומו היה קצר יחסית, והוא הכיל בין 4,000 לכ-5,000 כלואים לכל היותר,⁵ אפילו בתקופת השיא שלו. אמנם ידוע מה עמוקות הצלקות שהחוויות הטראומטיות מן המחנה השאירו בנפשם של הניצולים המעטים למשך כל חייהם, אולם שלא כמו השמות אושוויץ (Auschwitz), בוכנוולד (Buchenwald), ראוונסבריק (Ravensbrück), ברגן-בלזן (Bergen-Belsen) ושמות של מחנות ריכוז אחרים, השם יונגפרנהוף לא הפך לסמל של השואה

⁴ מהרשימות של המבורג ספרנו 183 ילדים בגיל גן ובית הספר. ראו: J. Sielemann (ed.), *Gedenkbuch – Hamburger jüdische Opfer des Nationalsozialismus*, Hamburg 1995. - ואילו צלצר טוענת ל-240 ילדים משטוטגרט. ראו: M. Zelzer, *Weg und Schicksal der Stuttgarter Juden – Ein Gedenkbuch*, Stuttgart 1964, p. 225. גם בספר הזיכרון המקיף, שעובד על ידי הארכיון המרכזי של גרמניה, מופיעים שמות ילדים בגילאי בית ספר שנשלחו בתחילת דצמבר ללטביה, אך מכיוון שכיעד נרשם "ריגה" (השם יונגפרנהוף אינו מופיע כלל בספר זה), לא יכולנו לכלול את הילדים האלה בין כלואי יונגפרנהוף. ראו: *Gedenkbuch*, Bundesarchiv Koblenz 1986, Vol. I, II

⁵ "There were now four thousand Jews in a space that could not even hold four hundred", T. Ullmann-Schloss, "A Farm called Jungfernhof", in: G. Schneider (ed.), *The Unfinished Road. Jewish Survivors of Latvia Look Back*, New York-Westport-Connecticut-London 1991, p. 57

ואימותיה. יונגפרנהוף שייך לאותה קבוצה של מחנות הריכוז – הגם רבים, אך קטנים ובלתי ידועים – אשר עליהם הופיעו פה ושם מונוגרפיות יחידות, לעתים קרובות בעקבות יוזמה אישית, כפרויקטים של תלמידים וכדומה.⁶ לפעמים מוזכרים מחנות אלו גם בהערות שוליים במחקרים היסטוריים רחבי היקף,⁷ אך לעתים נדירות בלבד זכו עקב כך לתשומת לב, שהביאה לבדיקה מחודשת ולמחקר מעמיק על המחנה המוזכר.

■ אלא שהמחקר על יונגפרנהוף אמור להסב את תשומת הלב גם למחנות ריכוז ולמחנות השמדה מצומצמי היקף, לעורר עניין בגורלן של קבוצות קטנות ביותר, וכן להבין את ההתמודדות עם חוויות אישיות-אנושיות של הכלואים; כי באמצעות ההתבוננות בזעיר – במקרו – נוכל להוסיף ולהשלים את האירועים הגדולים – את המקרו – בצורה טובה יותר. ההיבט המרוחק של ההיסטוריה הופך בדרך זו לקרוב יותר, למוחשי יותר – לאנושי.

■ גרעין חיבור זה ממוקד בחיים יהודיים, בעמידה איתנה כהתנגדות הומנית. אולם אפשר להעריך את היוזמה ואת הביצוע של עמידה זו רק על רקע התנאים החיצוניים, הבלתי אנושיים של חיי היום-יום במחנה הריכוז. מצד אחד קשה לשאת את כתיבתם, ומצד אחר התפרסמו תיאורים רבים מאוד על חיי גיהנום אלה, עד שיש מהם הטוענים "שהיו לזרא".⁸

⁶ ראו למשל: צ' סלומון, עדות על פטרסוולדה, עבודה סמינריונית לתואר השני, מכון יוסף קרליבך, אוניברסיטת בר-אילן 1996. D. Galinski, U. Herbert, U. Lachhaus (eds.), *Nazis und Nachbarn. Schüler erforschen den Alltag im Nationalsozialismus – Erlebnisse, Erfahrungen, Anregungen*, Hamburg 1982; N. Goilav, *Wenn wir in die Freiheit kommen. Das Leben und Überleben jüdischer Kriegsgefangener in einem sowjetischen Internierungslager in der Wüstensteppe Kasachstans in der Zeit von 1942–1946/47*, Basel 1996.

⁷ H. G. Adler, *Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen 1974, p. 415; R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Bonn 1994³, p. 377, note 374; J. Wolff, *Mit Bibel und Bebel – Ein Gedenkbuch*, Bonn 1980, pp. 26–27

⁸ ביטוי זה מבטא גועל, מיאוס (על-פי במדבר י"א, כ); ובעניין זה ראו בהמשך את הפרק על "העונשים".

■ במשך המחקר נתקלתי שוב ושוב בתפקיד המרכזי שמילא אבי ז"ל, הרב יוסף קרליבך, במחנה יונגפרנהוף. אמנם בעדויות השונות הוזכרו גם אישים יקרים נוספים ושמותיהם של אנשים אחרים שפעלו כדי להקל על גורל הכלואים,⁹ אך אזכורים אלה היו מעטים ואקראיים, ולרוב לא נמצאו להם מקבילות במקורות אחרים. לעומת זאת, השם יוסף קרליבך בלט כציון דרך במרבית המקורות על יונגפרנהוף.¹⁰

מצד אחד הייתי מודעת בעת המחקר לעובדה, שהייתי בתו של יוסף קרליבך עשויה להקשות על אותה התייחסות אובייקטיבית הראויה למחקר; מצד אחר, רק קרבה אישית זו פתחה את סגור לבם של העדים, שבלעדי עדויותיהם, חקר מחנה יונגפרנהוף לא היה שלם. מסיבה זו מפורטים להלן ארבעת האנשים שהיו העדים האישיים והראשיים גם יחד:

יוסף כץ (Joseph Katz): ליבק 1918 – לוס אנג'לס 1990). יוסף שהה במחנה יונגפרנהוף מ-10 בדצמבר 1941 עד אפריל 1942. על קורותיו הוא דיווח לי בריאיון שנערך בנובמבר 1989 בליבק, גרמניה.¹¹

בטי וילנר (Betty Wilner): פירט 1916? – ניו יורק 1988). בטי הייתה כלואה ביונגפרנהוף מנובמבר 1941 ועד ינואר 1943. את עדותה בכתב חיברה לבקשת

⁹ ראו למשל: "יש למנות עם קרבנות הרדיפה גם את המומחה למחלות ריאה, ד"ר לודוויג אלזאס (לודוויגסהפן 1893 – 1942 יונגפרנהוף?), שעמד לצדם של היהודים כרופא במחנה יונגפרנהוף". In: P. Sauer, *Das Schicksal der jüdischen Bürger Baden-Württembergs während der Nationalsozialistischen Verfolgungszeit 1933–1945*, Stuttgart 1969, p. 289, 429. לצערנו לא מצאנו את שמו של איש מופת זה במקורות נוספים.

¹⁰ ראו: L. White, *Report on the Germans*, New York 1947, pp. 76–79; Henry Huttenbach, *Jewish life in Ghetto Riga – Recorded Proceedings of the International Conference on Religious Jewry and Jewish Teachings during the Holocaust*, Tel-Aviv 1986, pp. 52–67. וראו שם הערות 6–8 על רבי קרליבך.

¹¹ בריאיון אישי סיפר לי כץ על התנסויותיו הקשות, ודבריו קיבלו תוקף נוסף בספריו. J. Katz, *Erinnerungen eines One who came back*, New York 1973, ותרגומו לגרמנית: *Überlebenden*, Kiel 1988, שהופיע אחרי 15 שנה, לקראת יום השנה ה-50 של "ליל הבדולח".

האישית ב-1973. ביולי 1983 נערך עמה ריאיון בבאד נאוהיים (Bad Nauheim),
גרמניה.¹²

רבי שלמה קרליבך (Shlomo Carlebach, אלטונה 1925, כיום בניו יורק). שלמה,
הרי הוא אחי, היה ביונגפרנהוף מ-10 בדצמבר 1941 עד ינואר 1943. מאז
שחרורו על ידי הרוסים בשנת 1945, הוא מקיים עמי קשר רצוף.¹³

פאני אנגלרד לבית דומיניץ (Fanni Englard née Dominitz): קלן 1926, היום
בישראל). פאני שהתה ביונגפרנהוף מ-10 בדצמבר 1941 עד סוף פברואר 1942.
השיחות אתה על יונגפרנהוף נמשכות ברציפות מאז שנת 1983.¹⁴ פאני הגיעה
להמבורג ומשם ליונגפרנהוף לא עם משפחתה ולא במסגרת גירוש בני קהילתה,
כפי שיתברר להלן.

בין "גירוש זבונש'ין" (Zbaszyn) לבין "גירוש מזרחה"

לאחר "אקציית פולין" (Die Polenaktion) ב-28 באוקטובר 1938¹⁵ הופרדה פאני
מאמה, ובת 15 הגיעה לבדה מקלן להמבורג ושולבה בחווה חקלאית לנוער,

¹² ב' וילנר, "עדות בכתב", בתוך מ' גיליס, חינוך ואמונה – משנתו החינוכית של הרב יוסף צבי
קרליבך, תל אביב תש"ם, עמ' 163–165; B. Wilner, *Erinnerungen an Rabbi Carlebach*;
im Konzentrationslager Jungfernhof bei Riga – Auszüge aus einer schriftlichen
Zeugenaussage, 24. Juli 1973, in: M. Gillis-Carlebach (ed.), *Jüdischer Alltag als*
humaner Widerstand, Hamburg 1990, pp. 113–117

¹³ ש' קרליבך, עדות על יונגפרנהוף. כתב יד, יד ושם, ירושלים 1954. חלקים מעדות זו פורסמו
לראשונה בתוך: M. Gillis-Carlebach, *Jedes Kind ist mein Einziges*. Lotte Carlebach-
Preuss – Antlitz einer Mutter und Rabbiner-Frau, Hamburg 2000³, pp. 323–325.
ראו גם: "Gespräch mit Salomon Carlebach", in: E. Carlebach Stiftung Leipzig (ed.),
Die Carlebachs – eine Rabbinerfamilie aus Deutschland, Hamburg 1995, pp. 124–
135

¹⁴ עדותה הראשונה של פאני אנגלרד היא בכתב יד וכוללת גם שירים; חלקים ממנה פורסמו
לראשונה בתוך: גיליס-קרליבך, כל ילד הוא בן יחיד (לעיל הערה 13), עמ' 325. עדותה של פאני
בעברית הוקלטה ביד ושם ב-1985; בגרמנית ב-1991 ותורגמה לאנגלית ב-1997.

¹⁵ אקציית פולין מתייחסת לגירושם הבלתי צפוי של היהודים בעלי נתינות פולנית, מגרמניה לשטח
הפקר בין גבול גרמניה לפולניה, בשבת 28 באוקטובר 1938. בפקודת המשטר הנאצי גורשו
משפחות שלמות או הורים בלי ילדים, זקנים וחולים. בהמבורג כונתה אקציה זו "השבת השחורה".
לפרטים על אירוע זה ראו: T. Maurer, *Abschiebung und Attentat – Die Ausweisung der*
polnischen Juden und der Vorwand für die Kristallnacht, in: W. Pehle (ed.), *Von*
der Kristallnacht zum Völkermord, Frankfurt/Main 1988, pp. 52-73.

שהוקמה לשם הכשרה והכנה לעלייה לארץ ישראל. מחנה ההכשרה היה בריסן ליד אַלטוֹנֶה בחבל שלזוויג-הולשטיין.

פאני: אני חושבת שזו לא הייתה סתם מקריות, שאני, ילידת קלן, הכרתי אז את הרב קרליבך מהמבורג. הוא הרבה לבוא לבקר אצלנו במקום ההכשרה. כנראה שהיטיב להבין לנפשנו, נפש הילדים ללא הורים.¹⁶ הוא תמיד דיבר אֶתנו כחבר. ואכן, למעשה לא חשנו כלפיו יראת כבוד כמו כלפי רב, רס מעלה, כי הוא היה לנו כחבר אבהי. הוא אכל אֶתנו, שוחח אֶתנו, שר ואפילו רקד אֶתנו ריקודי הורה. כאשר רבי קרליבך היה במקום, נראה היה לנו שהכול בסדר. עוד לפני הגירוש הוא תמיד דאג לכך שנהיה מעודדים ושמחים – כיאה לבני נוער.

ממחנה ההכשרה בריסן הועברה פאני לאחר מכן לבית היתומות היהודי "פאולינן-שטיפט" (Paulinenstift) בהמבורג, כדי ללמוד במסגרת זו ניהול משק בית; אולם בסוף נובמבר 1941 קיבלה הוראה להתייצב ב-4 בדצמבר 1941 אצל הגסטפו (משטרת המדינה הסודית) בכיכר מורוויידה (Moorweide), ליד אוניברסיטת המבורג, על מנת להישלח לעבודה ב"מזרח" עם קבוצה גדולה של יהודים מהמבורג. מטענם הוגבל ל-50 ק"ג בלבד, אך בתחנת האיסוף חויבו האנשים למסור את כל ציודם, והורשו לקחת אֶתם רק את חפציהם האישיים ביותר, צרורים בחבילה.

מפה לאוזן עברה השמועה שהרב קרליבך יצורף ל"טֶנְקֶפּוֹרְט" זה, ורבים מהמגורשים ראו בכך אות מבשר טובות – אם כבר כפו עליהם לעזוב, מוטב לנסוע ב"טרנספורט של הרב".

פאני זכרה את השבת האחרונה בבית הכנסת (המשוקם) "דַמְטוֹר".¹⁷ לפי זכרונה, רבי קרליבך הסביר לקהילתו שהגסטפו הציע לו להישאר בהמבורג, אך

¹⁶ ראו גם: רחל קהן, רבי קרליבך בחוות ההכשרה "ווילהלמינן-הוהה" (Wilhelminenhöhe) באלטונה. וידאו-טייפ, הוקלט עבור אוסף שפילברג, חיפה 1995.

¹⁷ בית הכנסת הקונסרבטיבי "דַמְטוֹר" (Dammtor) ברחוב בניקה (Beneckestrasse) בהמבורג חובל קשות ב"ליל הבדולח". בהתערבותו של מקס פלאוט (להלן הערה 22) הוא שוקם ב-1939; ייתכן שזה היה בית הכנסת היחיד ברחבי גרמניה ששוקם אז, והתפללו בו עד 1943. בסופו של

הוא החליט להצטרף לטרנספורט כדי שלא לאכזב את האנשים הרבים שרצו לנסוע עמו.

הנסיעה לסקירוטבה (Skirotaba)

ביום חמישי, 4 בדצמבר 1941, היה אמור הטרנספורט הרביעי של יהודי המבורג-אלטונה לצאת לדרך,¹⁸ כדי להגיע למינסק. מסיבה שלא הוסברה למגורשים עצמם,¹⁹ התעכבה יציאת הרכבת ונדחתה עד לשבת, ה-6 בדצמבר. באותה עת עדיין לא היה ידוע למגורשים מהו יעדם החדש. ביומיים שבין 4 בדצמבר, שבהם חויבו כל המיועדים לגירוש להתאסף ליד בניין בית הספר הריאלי תלמוד תורה, תת"ר (Talmud-Tora Oberrealschule), ועד לשבת 6 בדצמבר, שוכנו כולם בבית הקהילה היהודית, ברחוב הרטונג (Hartung) מספר 9,²⁰ בתוך אולם גדול וריק. אנשי ארגון הקהילה היהודית, שעדיין היה פעיל, דאגו להם למזון והושיטו להם עזרה כפי יכולתם.

פאני: נאמר לי על ידי איש הגסטפו שאנו נשלחים "מזרחה" לעבודה. ואני בתמימותי עוד ביקשתי מאת אחד הממונים הגרמנים: "אולי אוכל להגיע לעבודה לאמי בפולין?" הוא הגיב בצחוק ציני: "עוד תגיעי לאמך מספיק

I. Stein, *Jüdische Baudenkmäler In* דבר נהרס בית הכנסת בהפצצות על המבורג. ראו: Hamburg, Hamburg 1984, pp. 87–89

¹⁸ בין התאריכים 25 באוקטובר 1941 ל-10 בפברואר 1945 בוצעו מהמבורג 17 גירושים "מזרחה". "המשלוח" הגדול ביותר מנה 1,034 יהודים, והקטן – 19 יהודים. רק המשלוח השני ב-8 בנובמבר 1941, עם 968 יהודים, והשלישי ב-18 בנובמבר, עם 407 יהודים, הגיעו למינסק. גם המשלוח הרביעי מהמבורג עם 753 יהודים היה אמור להישלח למינסק, ב-4 בדצמבר 1941, אך יצא כידוע ב-6 בדצמבר והגיע ליונגפרנהוף בקרבת ריגה. ראו פרטים אצל זילמן, לעיל הערה 4 ולהלן הערה 19.

¹⁹ נמצאה גם רשימה שמית של המגורשים מהמבורג מחודש דצמבר 1941, ובראש הרשימה התאריך והיעד המקוריים, היינו: מינסק, 4 בדצמבר 1941 (אך, כאמור, השתנו שני הנתונים האלה). רשימה זו כוללת את תאריכי הלידה ואת המקצוע או העיסוק של המגורשים. Evak. Riga 4.12.1941, Hamburger Staatsarchiv (StA HH)

²⁰ בתחילה היה מקום הפעילות של ארגוני העזרה של קהילת המבורג בבית הלוג'ה על שם הנרי יונס ברחוב הרטונג (Hartungstrasse) 9–11. בשנת 1937 החרומו הנאצים את המבנה, אולם בעזרתו האדיבה של הבנקאי היהודי הידוע מקס ורבורג, נרכש הבניין מחדש והוקם בו מרכז קהילתי. ראו תיאור מפורט בתוך: שטיין (לעיל הערה 17), עמ' 104–105.

מהר!" אני לא יכולתי להבין אז את הציניות, אך הוא ידע על מה הוא דיבר.

שני ימים ושני לילות ללא שינה שהו מאות היהודים באולם זה, שאמי, לוטה קרליבך (Lotte Carlebach), כינתה אותו "מלון אדלון" (Adelon Hotel).²¹ היא קיבלה על עצמה להרגיע את האימהות המפוזרות ולהרדים את התינוקות הבוכים והצורחים. בשבת בבוקר, ב-6 בדצמבר, העמיסו את כולם על ה"מינה הירוקה" (Die grüne Minna), כפי שכינו מכוניות המשטרה לאסירים, והובילו לתחנת הרכבת הצדדית המבורג-הנובר (Hannöversche Bahnhof). למעשה היו שם רק שתי מסילות לרכבות משא ובהמות היוצאות מהמבורג להנובר. על-פי עדותו של ד"ר פלאוט,²² הממונה היהודי מטעם הגסטפו על ענייני היהודים בחבל צפון גרמניה, היה על כולם לעלות מיד לרכבת. ד"ר פלאוט "שמר" לרבי קרליבך ולמשפחתו (אשתו וארבעה מילדיו) שתי מחלקות בקרונות נוסעים ישנים ביותר, כעין "מחלקה רביעית".²³ על רבי קרליבך הוטל תפקיד של האחראי למסע.

ד"ר פלאוט: תחנת הרכבת שרצה אנשי גסטפו, אנשי משטרת הביטחון, נציגים ממשטרת התחנה וכן עוזרות ועוזרים יהודים אשר הביאו מזון, מי שתייה ומי רחצה לקרונות... כולם התנהגו למופת. משפחת קרליבך, ההורים וילדיהם, נתנו דוגמה להתנהגות שקטה ומכובדת.²⁴ קרונות הנוסעים התמלאו עד אפס מקום. לא לכולם נמצאו מקומות ישיבה. את הילדים הקטנים הכניסו למעלה – לרשתות המטען. ברכבת היו 753 מגורשי

²¹ תיאור סרקסטי אך מוסווה (כנראה בשל הצנזורה), על התנאים במקום ועל סידורי השינה הפרימיטיביים, נכתב בידי לוטה קרליבך על גלויה מתאריך 5 בדצמבר 1941. ראו צילום של מסמך נדיר זה ב: גיליס-קרליבך, כל ילד הוא בן יחיד (לעיל הערה 13), עמודים 251–252.

²² עדות בכתב בגרמנית מתאריך 20 באפריל 1973 של ד"ר מקס פלאוט (המבורג 1900–1974). המכתב נמצא בבעלות פרטית של המחברת.

²³ גם משטוטגרט הובלו היהודים בקרונות רכבת, ולא ברכבות מטען או להובלת בהמות. ראו גם: אולמן-שלוס (לעיל הערה 5), עמ' 62.

²⁴ על-פי מכתבו של פלאוט (לעיל הערה 22).

המבורג-אלטונה, שנספרו בדויקנות יתר,²⁵ והיא עצרה עצירה ראשונה בתחנת אולדסלוהה (Oldeslohe) בשלזוויג-הולשטיין, כדי לצרף לאותו מסלול את אלה שכבר שולחו לשם מערים ומעיירות סמוכות, כגון: ליבק, קיל, פלנסבורג וזנגברג (Lübeck, Kiel, Flensburg, Segeberg), וכן מיישובים קטנים אחרים מאותה סביבה. בין המגורשים האלה היו גם אמו הזקנה של יוסף כץ (שהוזכר לעיל),²⁶ משפחות שלמות עם ילדיהם – וביניהן משפחת פרנסקי (Prenski)²⁷ וכן יהודים גלמודים, בני כל הגילים.²⁸ בזמן הנסיעה המשיכו רבים להאמין כי פניהם לעבודה במזרח. פתאום התפשטה השמועה: "אנו נוסעים לריגה". לאחר שלושה (או ארבעה) ימי נסיעה בקרונות הסגורים והעמוסים, שתנאיהם הסניטריים הפכו לתת-אנושיים, הגיעה הרכבת לתחנת סקירוטבה, מרחק של כחמישה ק"מ מריגה, הבירה הלטבית.²⁹ האנשים המותשים וההמומים – גברים וקשישים, נשים, ילדים ותינוקות – התקבלו בצליפות שוטים ובנביחות כלבים. הם הוכרחו לקפוץ מהקרונות וזרזו לצעוד קדימה במרחב הקפוא והמושג. **פאני:** כאשר נעצרה הרכבת נפתחו הדלתות ואת פנינו קיבלו הצרחות של הנאצים. אני עדיין רואה לפניי את הקומנדנט, סדיסט אכזרי, בידו שוט ארוך ולידו כלב רועים אימתני, ואני עדיין שומעת את צריחותיו: "יהודים,

²⁵ ראו את הנתונים אצל זילמן (לעיל הערה 4).

²⁶ כץ (לעיל הערה 11), עמ' 24.

²⁷ על גורלם של ארבעת ילדי פרנסקי מליבק ראו: H. Kugler-Weiemann, H. Lüder, *Spuren der Prenski Geschwister – Eine Schule gibt sich ihren Namen*, Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein 8, 1993 (בלי מספור עמודים).

²⁸ ישנו מסמך על חלוקת ה"טרנספורט" על-פי גילאים, שנמסר לד"ר אריך בריל, כאחראי לקרון מס' 12 של אותו טרנספורט. סבורים שזרק את המסמך מתוך הרכבת (StA HH, אין ציון מזהה נוסף).

²⁹ בדומה למה שהתרחש במינסק (הערה 4), גם גטו ריגה היה צפוף יתר על המידה, ו"הטיהור", כלומר הרצח של כ-30,000 יהודים לשם יצירת מקום, עדיין לא בוצע במלואו. לכן כווננו יהודי המבורג (ומערי גרמניה אחרות) למחנה יונגפרנהוף. לבאים ליונגפרנהוף סיפרו שאחרי ביצוע עבודת בנייה "ישוכנו בריגה בבתי אבן". השוו: רייטלינגר (לעיל הערה 2), עמ' 230; וכן כץ (לעיל הערה 11), עמ' 33.

מהר יותר, מהר יותר!" נאלצנו, על כן, לקפוץ מהקרון בלי לראות כלום, כי למטה הכול היה מכוסה בשכבת שלג גבוהה. לצעירים כמוני לא היה קושי לקפוץ למטה, ואילו לזקנים או לאימהות על תינוקותיהן הייתה זו בעיה. איש לא הורשה להושיט יד עוזרת לאומללים אלה. עמדו שם רק נאצים עם כלביהם.

יהודי מבוגר שעמד לידי ניסה לקפוץ, אך נפל לתוך השלג ולא היה מסוגל לקום; ואותו נאצי שהיה, כפי שנודע לי אחר כך, הקומנדנט של יונגפרנהוף – אז עוד לא ידעתי ששמו ד"ר לנגה (Lange)³⁰ אך את פניו אני זוכרת עד היום – ציווה על הזקן לקום מיד, אך הוא היה כמשותק, אולי מפחד הנאצים ... לכן הנאצי הכה אותו, אך היהודי לא קם. אז לקח ד"ר לנגה את אקדחו וירה בו. זו הפעם הראשונה בחיי שראיתי אדם מת ...

באיומים נצטוו כולם להסתדר בחמישיות במהירות האפשרית, אך לא היה צורך להאיץ באנשים. הם הסתדרו מיד כפי שנדרש. טור אנושי ארוך השתרך לאורך הדרך: אימהות ותינוקותיהן בזרועותיהן, ילדים קטנים וזקנים, וביניהם נכים הנשענים על כתפיהם של צעירים מהם; כולם יהודים, כולם מסומנים כיהודים באמצעות הטלאי הצהוב התפור על דש מעיליהם; והם סחבו על גבם את המטען האישי שהותר להם לקחת. **פאני:** "ומה שמפליא אותי עד היום הוא שהילדים הקטנים לא בכו. שררה דממת מוות".

שלמה: עוד בתחנת הרכבת נבחרה קבוצת עבודה של צעירים חזקים להורדת המטען..., כי נוסעי הטרנספורט הורשו לקחת אתם רק את

³⁰ ד"ר לנגה הוזכר פעמים מספר כמפקד מחנה יונגפרנהוף: ראו כץ (לעיל הערה 11), עמ' 25. נראה שהיה בעל דרגה גבוהה מאוד (Obersturmbandführer), נציג אס-אס בלטיה. על-פי הילברג (לעיל הערה 7), III, עמ' 423. כמו כן הוזכר רודולף זעק (Rudolf Seck), גם הוא בעל דרגה גבוהה, כאכזרי וכרצחני במיוחד. ראו גם את עדותה של ס' ביליג, Sophie Billig, Erlebnisse in der Deportation, 1941-1942 - זהו מסמך בספריית ווינר, בלונדון, סימול (P. III h, no.1021 a); אולמן-שלוס מזכירה גם את גרהרדט מייולד (Gerhardt Meiwald), בעל אותה דרגה; ראו אולמן-שלוס (לעיל הערה 5), עמ' 57-65.

חפציהם האישיים. את כל השאר בזזו הגרמנים, כולל ארגז עם חפצי פולחן יהודיים...³¹ המגורשים זורזו בינתיים באלות שבידי האס-אס, אשר החליפו את החיילים שליוו את הטרנספורט. בזמן הנסיעה היו התנאים עדיין נסבלים פחות או יותר,³² אך מיד עם הגעתנו, הכול השתנה מן הקצה אל הקצה.

הדרך הארוכה

נדמה היה לאנשים שהם הלכו והלכו ללא סוף, אולי דרך שדות? אבל הם לא ידעו, אם אכן היו אלה שדות.

פאני: האווירה הייתה מאוד מוזרה – לא נראה אף לא בית אחד, לא עץ, לא יצור חי, שום דבר... חשבתי שבכלל אינני בעולם הזה, שאני במקום אחר לגמרי, מנותקת לגמרי; אף נפש חיה מסביב... רק אנחנו והנאצים. דממת מוות שררה מסביב, אך בכל זאת לא היה שקט. באוויר הורגש מתח, מתח אבסטרקטי, אף הגה לא נשמע, לא ציוץ צפרים, כלום, רק הצעידה, רשרוש ההליכה בשלג.

מסע האנשים נשרך קדימה, תוך איומים של עונש מוות בשל כל עיכוב בהליכה. בין הטורים הראשונים שהסתדרו בחמישיות הלך רבי יוסף קרליבך, אשר תמך באחיו המבוגר יותר, שמשון קרליבך מליבק,³³ שהיה מוגבל בהליכה. תקוותו

³¹ הצהרתו של שלמה קרליבך, יד ושם, ירושלים 1954. והשוו גם: H. Kahn, *Witness statement in court* בספרו של זאואר (לעיל הערה 9), עמ' 429.

³² השוו להערתי של ד"ר פלאוט: "תנאי הגירוש בהמבורג היו נסבלים באופן יחסי, ובהשוואה למקומות אחרים אפילו הומניים". M. Plaut, "Vorwort", in: *Die jüdischen Opfer des Nationalsozialismus in Hamburg*, Hamburg 1965, pp. XII-XIII. הערה זו נשמעת צינית מאוד, אך כנראה לא התכוונה להיות כזו.

³³ שמשון קרליבך (ליבק 1875–1941 סקירטבה) ואשתו ר'י לבית גראופה (Graupe); ירוטשין 1884–1942 Jeroschin יוגפרנהוף), היו בטרנספורט מליבק, שצורף למגורשי המבורג.

הקלושה של רבי קרליבך ש"הכורח אולי יבריא את אחי"³⁴ לא התגשמה. בסוף הדרך, עוד לפני שהגיעו למחנה, התמוטט שמשון קרליבך.

פאני: פתאום נשמעה צעקה גדולה "שמע ישראל!" הפנית את ראשי. ואז ראיתי את רבי קרליבך מושך את אחיו מחוץ לשורה ומתכופף אליו. לא ידענו מה קרה [שמשון קרליבך לא עמד בתלאות הצעדה]. רק אותו "שמע ישראל"³⁵, תפילת הרב על מות אחיו. בדממה נשמע הדבר כזעקת שבר של רבי קרליבך.

ואילו בנו שלמה מצא דברי נחמה עבורו: "לפחות הבאנו את הדוד שמשון עוד לקבר ישראל בצורה נאותה".

המקום שהועד לשיירה הדוממת היה יונגפרנהוף, חווה חקלאית לשעבר. לפתע נראה מרחוק מחנה מוקף גדר תיל, ובשעריו עמדו חיילים גרמנים ולטבים. החיילים דחפו את הבאים פנימה ואז ננעלו השערים מאחוריהם. "היינו לכודים כמו בכלוב". מיד אחרי כניסתם של האנשים לתוך המחנה ציווה מפקד המחנה על רבי קרליבך להיות אחראי ליהודים הכלואים, אך כאשר נשאל למקצועו והשיב בגאווה "רב ראשי", היה עליו לשאת עונש משפיל ומכאיב,³⁶ אולם הדבר לא פגע בגאוותו, ואף לא בנכונותן של כמה נשים צעירות, שהתעקשו לסייע ככל יכולתן לזקנים ולמוגבלים – על אף איומי האס-אס.³⁷ "המפקד הנאצי מינה את רבי קרליבך לאיש המתווך של היהודים". בחודשים הראשונים לא היו ביונגפרנהוף "מעמדות" של זקני המחנה ולא מועצה יהודית או קאפו. רק רבי

³⁴ מכתב פרידה של יוסף קרליבך מ-3 בדצמבר 1941 אל דוד אשתו, מר זיגפריד הלברשטט (Siegfried Halberstadt) בבליה. מתוך המכתב נראה שיוסף קרליבך ידע על צירוף יהודי ליבק לטרנספורט של המבורג. בתוך: גיליס-קרליבך, עורכת, חיי יום יום (לעיל הערה 12), עמ' 109.

³⁵ "שמע ישראל" הן שתי המלים הראשונות של פסוק בתורה (דברים ו, ד), אשר מביעות את השקפת עולמו של היהודי בייחודו ואיחודו של הקדוש ברוך הוא. הפסוק השלם הוא תפילתו האחרונה של היהודי לפני מותו.

³⁶ כץ (לעיל הערה 11), עמ' 25.

³⁷ שם, עמ' 26.

קרליבך. רק בשלב מאוחר יותר מונה איש אחר – יופ לוי – לאיש הקשר היהודי.³⁸

התנאים במחנה יונגפרנהוף

עוד לפני הגעתם של כאלף אנשי הטרנספורט מהמבורג ושלזוויג-הולשטיין ליונגפרנהוף, שהו במקום כבר קרוב ל-4,000 יהודים מערים שונות, כגון מפירט, מווירטמברג ומווינה (Fürth, Württemberg, Wien) ומערים נוספות מהרייך הגרמני המורחב. ואילו יהודי שטוטגרט (Stuttgart) הגיעו שבועיים לאחר מכן. גם יהודים מברלין היו אמורים להגיע ליונגפרנהוף, אך בינתיים הגיעו רק מזוודותיהם.³⁹ בעיני הבאים עכשיו למחנה דמו יושביו "הוותיקים" למומיות; עטופים בשמיכות, הם התהלכו סחור סחור, על מנת להתנועע בשטח המצומצם ולהתחמם מעט בקור העז. כאן קיבלו ה"חדשים" מידע ראשוני מה"וותיקים" והתמונה התבהרה במידת-מה:⁴⁰

כאמור, במקור היה יונגפרנהוף חווה חקלאית ולא התאים כלל לאכלוסם של כ-5,000 איש. גברים ונשים אוחסנו בנפרד באסמים ובארוות, ואלה שימשו הן למגורים הן לשינה. הנשים נדחסו לארוות, ואילו הגברים עם הבנים הגדולים יותר – לאסמים. במקום מיטות נבנו שם דרגשים על פיגומים עד לגובה מרבי,⁴¹ "כמו מדפים במחסן". הרווח בין דרגש אחד למשנהו היה צר ביותר, ורק בזחילה אפשר היה להידחק פנימה; לשבת על הדרגש היה בלתי אפשרי, אלא ב"קומה

³⁸ יד ושם, מסמך ללא ציון מיוחד.

³⁹ יהודי ברלין נרצחו ישר עם הגעתם ללטביה.

⁴⁰ תיתכן פה ושם חזרה על תיאור המחנה בהקדמה. אלא שנראה לנו חשוב להראות שהתיאורים על המחנה וכן יתר העדויות אינם סותרים אלה את אלה.

⁴¹ מגרס וסטרמן (Magers Westermann), יהודי לטבאי שמוצאו מגרמניה, נצטווה "לתכנן ולבנות 8-10 פיגומים לשם הכנסת דרגשי שינה עבור יהודי גרמניה". את עדותו של וסטרמן הקליטה קוגלר-ווייאמן בריגה 1996 (לעיל הערה 27). ראו גם עדות אנונימית על יונגפרנהוף (חמישה עמודים במכונת כתיבה). Dr. Anonymus, *Testimony about Jungfernhof*, in: Dr. Schottelius' written survey 1954 (archive no. 6262), Hamburg, Institute for Research in Contemporary History.

אתר הזיכרון ביער ביקרניקי-

הכדים מכילים את שמות ההרוגים מכל עיר ועיר

אתר המבורג: במקום זה נטמן הכד המכיל את שמותיהם של הרוגי

קהילת המבורג ממחנה יונגפרנהוף - יחד עם הרב יוסף צבי קרליבך

אבן מירושלים על אתר קבורה מושלג

העליונה" היה מעט יותר רווח. באבובי המזון שבאורות הוטמנה שארית המטען שהנשים הביאו אתן, ועל חבלים שנמתחו בארעיות בין קורות הדרגשים נתלו חיתולי התינוקות שכובסו במים קרים כקרח. מבנה כזה, שהיה בלתי מוגן מפני קור ורוח, אכלס מאות בני אדם, ומבנה דומה הוקצה לגברים בחווה.

שלמה: כראש הטרנספורט הוצעו לאבי, רבי קרליבך, מגורים "טובים יותר", מקום צר במרתף הקירור.⁴² בתחילה הוא דחה זאת, כי רצה להישאר יחד עם אחיו לצרה. אך כאשר נוכח לדעת שיוכל לנצל זכות זו לטובתם של המיואשים הרבים ולעזרתם, הוא השתמש בה.⁴³ ממקומו הוא זחל מחור לחור, ולחש מילות עידוד ונחמה לאנשים האומללים. הוא היה אז קרוב לגיל שישים.

יונגפרנהוף אמנם נועד לשמש מחנה ריכוז ולקלוט מאות אנשים, אך לא נערכו בו סידורים סניטריים כלשהם. התנאים ההיגייניים היו אפוא פרימיטיביים ביותר. לא היו לא מים זורמים ולא שירותים, רק מתקן ארעי אחד, עשוי פח ועץ, שהתקינו המגורשים בעצמם. שם הם נאלצו לעמוד הרבה מאוד זמן בתור, כי "הסידור" הזה לא הספיק להמוני האנשים. המצב היה דומה באשר לסידורי רחצה: במקום לא הייתה מערכת צינורות, אלא רק משאבה אחת ויחידה; ושוב השתרכה שורה ארוכה של אנשים שנאלצו לחכות זמן רב, עד שיגיע תורם להתרחץ. גם כאן, בטור לרחיצה, אסור היה להשתהות, לכן האחרונים דחקו ללא הרף בעומדים לפניהם. כל אחד פחד שלא יספיק להתרחץ לפני בואם של הנאצים המשגיחים, ולא ירשו להם להשתמש אפילו בכמות זעומה של מים.⁴⁴

⁴² זאואר מתאר בספרו את המגורים ביונגפרנהוף לפרטיהם: "בסך הכול היו שם חמישה בתים קטנים ומספר אסמים ורפתות או אורות שהיו במצב גרוע מאוד" (לעיל הערה 9, עמ' 286).

⁴³ ראו בהקשר זה את עדותה של וילנר אצל גיליס-קרליבך, עורכת (לעיל הערה 12), עמ' 115; וכן עדות בכתב, שלמה קרליבך (לעיל הערה 13).

⁴⁴ השוו: כץ (לעיל הערה 11), עמ' 33-34.

סדר היום

עוד באפלולית הבוקר ניתנה ההוראה למסדר (Appell). כל יושבי המחנה הוכרחו לעמוד למסדר בקור המקפיא, לעתים במשך שעות רבות. שוב ושוב התחילו המפקדים לספור את האנשים, שכן בשל אחוז התמותה הגבוה השתנה מספר הכלואים אפילו מדי שעה. "זו הייתה מעין פנקסנות מכנית, כאילו יהודי המחנה הם חפצים – ממש פרדוקס". האנשים המשיכו לעמוד ללא נוע, עד שלבסוף חולקו לקבוצות עבודה תחת עינם הפקוחה של האס-אס; רוב העובדים הועסקו בפינוי השלג ובהפשרת המזוודות של ה"טרנספורט הברלינאי", שנערמו עד לגובה רב ונדבקו זו לזו, ובהמשך נצטוו למיין את החפצים.

פאני: היינו תמימים עד כדי כך, שחשבנו: המזוודות שלנו לא הגיעו; ואולי חלה כאן טעות: הברלינאים קיבלו את המזוודות מהמבורג, והמזוודות מברלין הגיעו הנה. לא שאלתי את האחרים "האם קיבלתם את מטענכם?" כי היה לי ברור לגמרי, שהמזוודות מברלין הוחלפו עם אלו מהמבורג.⁴⁵ האוכל היה מועט מדיי ולא מגוון. לכל טרנספורט היה המטבח שלו. בשעה 12:00 נעמד כל אחד עם הפנכה שלו לקבל את מנת המרק שהוכן (בתחילה) ממזון שהביאו אתם המגורשים. מנות הלחם היו קטנות מאוד, כמאה גרם ליום.

פאני: האוכל שלנו הגיע ממטבח משותף [לכל טרנספורט]. קיבלנו כלי סגלגל [דמוי ביצה] מפח לקבלת המנה היומית: מרק סמיך ופרוסת לחם. הלחם היה כל כך חמוץ, שבתחילה לא היינו מסוגלים לטעום ממנו. אך מאחר שהיינו רעבים כל כך, אכלנו אותו בכל זאת. לאחדים מאתנו נשאר עוד מצרכי מזון מהבית; לי, למשל, נשארה מעט אבקת פודינג ובישלת לי ממנה כעין דייסת מיס. לשם כך הייתי צריכה להביא מיס מן הבאר. כשאני נזכרת בזה ומהרהרת בנסיבות בהן חיינו, היה הגרוע ביותר, לא הרעב עצמו – לפחות לא בתחילה – אלא התנאים המשפילים, הלא-היגייניים. ללא שולחן, ללא כיסא, בלי אפשרות להתרחץ ממש... נדמה היה כאילו נפלנו לאיזה תהום חשוך.

⁴⁵ שם, בהמשך; וראו את עדותה של פאני (לעיל הערה 14).

גם שלמה דיווח שבשני הימים הראשונים לא שרר רעב של ממש, כי עדיין נשאר משהו מן המלאי שהאנשים הביאו אתם, וששימש את צורכי המטבח המשותף של יוצאי המבורג. מצרכים אלה היוו את עיקר המזון בימים הראשונים.

שלמה: אני סודרתי לעבודה בקומנדו הרכבת; עלינו הוטל לפרוק את המטען שנשאר בקרונות וחפצים נוספים, לכאורה ללא בעלות מוגדרת. לכל אחד מהעובדים הייתה הזכות להביא כיכר לחם למחנה, וכך יכולנו אנו, אנשי הקומנדו, לעזור למשפחותינו ולחברינו.⁴⁶

בעזרת המטבח המשותף לכל טרנספורט נשמר גם – לפחות לזמן-מה – הקשר בין היהודים שהגיעו מאותה עיר. בערב הם נפגשו במגורים השונים, כדי לשתף זה את זה בצרותיו ולהשיג באמצעות אותן פגישות "יתרונות כלשהם". עד לשעה מסוימת בערב הורשו הגברים לבקר את משפחותיהם ב"מגורי הנשים" הנפרדים.⁴⁷

"עונשים"

מחנה יונגפרנהוף היה קטן והכיל יחסית מעט אסירים, רובם מבוגרים מאוד וילדים, ולמרות זאת הוא נוהל בצורה אכזרית ביותר.⁴⁸ על-פי מקורות שונים וכן על-פי העדויות בכתב ובעל פה, נהגו פה – כמו במחנות אחרים – לנקוט מעשי התעללות והשפלות קשות ואכזריות, שסווגו בידי מפקדי המחנה כ"עונשים".⁴⁹ עונש, בהגדרה מילונית, הוא: "גרימת כאב או צער מכוון על

⁴⁶ הרעב המציק והבלתי פוסק היה מן התופעות הקשות ביותר ביונגפרנהוף, כמו בכל מחנות הריכוז. לעתים קרובות שילמו האסירים בחייהם רק בשל ניסיון נואש למצוא דבר אכיל. השוו גם לעדות שמסר הרברט סימון (לאחר השחרור בניו יורק) ושל גב' מ' יעקבסון (לאחר השחרור בלונדון), וכן עדות אנונימית המתייחסות ל"מנות הרעב" כתשובה בכתב לשאלותיו של שוטליס (לעיל הערה 41).

⁴⁷ ראו את עדותו של שלמה ביד ושם (לעיל הערה 13); וגם כץ (לעיל הערה 11), עמ' 34–35.

⁴⁸ אדלר (לעיל הערה 7); זאואר (לעיל הערה 9); אולמן-שלוס (לעיל הערה 5), עמ' 60.

⁴⁹ מן הראוי לציין את העובדה, שהמילה או המונח "עונש או "עונשים", אינם מופיע ברבים מרשימת המונחים או מרשימת מילות המפתח של המחקרים הקלסיים על השואה.

עשיית אי-צדק או עוול, בהתאם לחוק עונשין המעוגן בחוקת המדינה. הענישה באה לאחר מעשה העבירה, העמדתו לדין של העבריין והאשמתו.⁵⁰ במובן זה לא היו ההתעללויות, המכות והרציחות ביריות ובתלייה – עונשים, כי הם לא באו בעקבות "עשיית אי-צדק בר ענישה". ההיפך הוא נכון, אפשר לסווג את מעשי האסירים כ"עשיית צדק". מה שכונה "עונשים" היו למעשה פעולות טרור לשם הפחדה ולשם הטלת אימה. ההתעללויות הופעלו נגד האסירים גם במקרים שההוראות השרירותיות לא הובנו או לא בוצעו במהירות הנדרשת; או אז התעללו באסירים כ"עונש". ה"עונשים", היינו התגובות המאוד מוגזמות על כל התנהגויותיהם של יושבי המחנה, חשפו את ביטול הצדק והאנושיות. רוב העונשים הומצאו על ידי "שליטי המחנה" והוטלו על האסירים ביוזמת המתעללים; עם זאת שיקפו את רוחו של השלטון ובוצעו בהסכמתו המלאה. הם בשום אופן אינם בגדר "חוק עונשים" (Strafgesetz), במובן המקובל של המונח. יתר על כן, "שופטי המחנה" המציאו בכוונה תחילה הוראות מכאיבות ומשפילות, על מנת שהאסירים יעברו עליהן, ואז העמידו אותן ביחס ישיר לענישה, והצדיקו את מעשיהם החייתיים כעונש הולם. נוספו על כך התעללויות שרירותיות שלגביהן ויתרו מראש על קשר נסיבתי בין המעשה לבין עונשו: "עברתי דרך ייסורים בתשעה מחנות שונים, ובכל אחד מהם סגדו המפקדים והממונים לסדיזם הגרמני".⁵¹ לשפה של היום חסר ביטוי מתאים לאותם "עונשים", כביכול, שתוארו במקורות השונים.

בשל האכזריות של ה"עונשים" שנגזרו על תושבי מחנה יונגפרנהוף לא נתאר את פרטיהם, אלא נזכיר את מקורות המידע לגביהם בהערות.⁵²

⁵⁰ B. Wegner, „Die Sondergerichtsbarkeit von SS und Polizei – Militärjustiz oder Grundlegung einer SS-gemäßen Rechtsordnung“, in: Ursula Büttner (ed.), *Das Unrechtsregime - Internationale Forschung über den Nationalsozialismus*, Hamburg 1986, I, p. 234.

⁵¹ שלמה קרליבך, מכתב מ-16 ביוני 1945 על העינויים הקשים בידי הגרמנים הממונים על האסירים היהודים.

⁵² ראו: "האסירים נורו בשל הכשל הבלתי משמעותי ביותר. העונש על 'גניבת לחם' [המרכאות הן שלי] היה עונש מוות בתלייה". ראו: וולף (לעיל הערה 7); תיאור על המכות הנוראות והמשפילות ראו ביליג (לעיל הערה 9), וכן תיאורים מזעזעים אצל אולמן-שלוס (לעיל הערה 5) ואצל כץ (לעיל

עיצוב חיים יהודיים ביונגפרנהוף

פאני: התחברתי לבתו של רבי קרליבך, ששמה נעמי, שהייתה בת גילי; היו לה עוד שתי אחיות, רות ושרה.⁵³ מאחר שרבי קרליבך ואשתו הקדישו את עצמם לכלל, היו בנות אלה בודדות כמוני. באמצעות החברות מצאנו תמיכה הדדית. כמעט שאינני יכולה לזכור את תוכני שיחותינו, אך הבנתי מנעמי קרליבך, שהוריה לקחו על עצמם את התפקיד להקל על גורל המסכנים והחלשים ביותר ביונגפרנהוף. בעוד שהורים אחרים סוככו על ילדיהם כתרנגולת זו הסוככת על אפרוחיה, נעזבו בנות משפחת קרליבך במשך היום לנפשן, מאחר שהזוג קרליבך היה טרוד בעזרה לאומללים ביותר... עבורי, כבת שש עשרה בודדה וגלמודה, היה לחברות עם נעמי קרליבך פן נוסף: הרי היא הייתה בתו של רבי קרליבך, זה שסימל עבור כולנו את "האור באפלה".

פאני הוסיפה וציינה, שבראש ובראשונה השתדל רבי קרליבך למען האימהות עם התינוקות הפעוטות, שיקבלו חדר באחד ממבני האבן שאפשר להסיקו,⁵⁴ כדי שלא יסבלו מהקור, והרבנית קרליבך דאגה לאחר מכן לאימהות.

בית הספר המחתרתי: בטי וילנר דיווחה, שלאחר בדיקה ראשונית של התנאים במחנה הבין רבי קרליבך שהעסקת הילדים היא המשימה החשובה ביותר ושיש לדחות מפניה כל דבר אחר.

בטי וילנר: בהבנתו הפסיכולוגית העמוקה תפס מיד את הסכנות האורבות בעיקר לילדים בגיל בית הספר – בשל חוסר המעש הכפוי, הקור העז – עד

הערה (11), עמ' 62.

⁵³ נעמי קרליבך נולדה ב-24 באוקטובר 1927, והייתה צעירה מפאני, שנולדה ב-6 בספטמבר 1925; רות, שנולדה ב-11 באוגוסט 1926, הייתה קרובה יותר בגיל לפאני, אך נמוכה מכפי גילה ומסויגת יותר מנעמי. שרה נולדה ב-24 בדצמבר 1928 והייתה הצעירה מבין שלוש הבנות. הן ניספו יחד עם הוריהן.

⁵⁴ עדות זו בדבר טיפול בתינוקות לא אושרה ממקור נוסף. למעשה הוכחה נמרצות על ידי רות נבל-שטרן. ראו מכתבה בתוך גיליס-קרליבך (לעיל הערה 13), עמ' 325. אך מכל מקום נכון שהיו בנמצא מספר קטן של בנייני אבן. השוו תיאור המחנה (לעיל הערה 42).

מינוס 40 מעלות, הרעב המכרסם הבלתי פוסק, המגורים הנוראים והסידורים ההיגייניים התת-אנושיים. הוא ארגן אפוא בית ספר במחתרת. רבי קרליבך היה היוזם, המייסד, המנהל וגם מורה בבית ספר זה. לגבי וילנר נודע מפי יוצאי המבורג במחנה, שרבי יוסף קרליבך, יליד ליבק, היה פעיל באלטונה-המבורג, ולפני גירושו – בגרמניה כולה כמורה וכמדריך, כרב וכרועה רוחני-נפשי לכל הרבים שפנו אליו.⁵⁵ כעת גילה תושייה רבה ויכולת ארגון. בזמן קצר ביותר הוא אסף מבין כלואי המחנה את בעלי ההכשרה הפדגוגית ואת אלה שהיו מסוגלים לתרום לילדים מהבחינה החינוכית. בצורה זו הצטרפה גם בטי וילנר, שבמקצועה הייתה פילולוגית, למעגל המחנכים: "עלוי הוטל להכין 'תכנית לימודים' שתענה על צורכי קבוצות הגיל השונות במקצועות הלימוד השונים". כל הפעילות הזאת הייתה כמובן בלתי חוקית מבחינת הגרמנים, ועל כן נעשתה באופן בלתי רשמי, במחתרת. חסרו אמצעי הוראה בסיסיים ביותר, לא היו בנמצא ספרים וחומרי כתיבה.

בטי וילנר: ואני זוכרת, כאשר הצגתי את מערכות השעות על פיסות נייר זעירות בכתב מאוד קטן וצפוף, העיר על כך רבי קרליבך, ש"אלו ודאי מערכות השעות הקטנות ביותר שראה מימיו". לא היה גבול למסירותם של כוחות ההוראה אשר הקדישו, איש לפי מקצועו, בשעות שונות של היום, רבע שעה, חצי שעה או שעה שלמה לילדים שקובצו לקבוצות – "הכול לפי האפשרויות במסגרת החיים במחנה".

גבי וילנר לא זכרה כמעט שמות של המורים, רק שרובם השתייכו לטרנספורט המבורג-אלטונה.⁵⁶ על כל פנים הייתה ביניהם המורה יטה היילבוט (Jettchen Heilbutt) מאלטונה;⁵⁷ מספר ילדות וילדים למדו אצלה כעת במדעי הטבע את

⁵⁵ ראו תיאור ביוגרפי מפורט על הרב יוסף קרליבך בתוך: גיליס-קרליבך, עורכת (לעיל הערה 12), עמ' 9–44.

⁵⁶ בקשר לשמות הנזכרים כאן, ראו: גיליס-קרליבך (עורכת), יזכור - ספר הזיכרון ליהודי שלזוויג-הולשטיין, שניספו בשואה, המבורג 1996 (ללא מספרי עמודים; עברית, אנגלית, גרמנית), וכן השוו את המסמך שהוזכר בהערה 19.

⁵⁷ על המורה הזאת ראו: גיליס-קרליבך, כל ילד בן יחיד (לעיל הערה 13), עמ' 86.

קביעתה המפורסמת: "לבצל יש שבע קליפות". מנהלת החשבונות, גבי לילי מייאר (Lilli Meier),⁵⁸ ילידת פלנסבורג, העסיקה את הילדים בחשבון בעל פה, בחיבור, בחיסור ובלוח הכפל. ד"ר אריך בריל (Erich Brill), יליד ליבק, שבשעת הגירוש מונה אחראי לקרון מספר 12 של הטרנספורט, גם הוא הפך כעת למורה. הרי הוא האמן, שצייר ב-1929 את דיוקנו של רבי יוסף קרליבך.⁵⁹ ועוד בשנים קודמות, בתנאי מאסר קשים אחרים, הוכיח את כשרונו גם ללא נייר ועיפרון.⁶⁰ עתה הדריך את הילדים, כיצד ליצור דמויות קטנות מהשלג הנערס. והזמרת המבוגרת, אידה סלומון (Ida Salomon),⁶¹ ילידת אלטונה, הקדישה מזמנה להוראת הזמרה. ייתכן גם, שבשל התנאים החדשים אפילו אמה גרינפלד (Emma Grünfeld) התעניינה בילדים היהודים,⁶² ואולי היא שיתפה פעולה בדרך כלשהי בבית ספר זה. ברשימת הטרנספורט מהמבורג-אלטונה אין הרבה מורים מקצועיים וברשימה מליבק אף פחות מזה. בטי וילנר עצמה, גם היא לא הייתה מורה. ובכלל, האם מוצדק למנות דווקא ילידי מקום מסוים מתוך קבוצה אומללה כזו? האם לא מן הראוי להזכיר לפחות גם את שני אנשי המבורג המוכרים, ארנסט אפרים שטרייס (Ernst Streim), המורה למתמטיקה,

⁵⁸ כאמור, צוינו המקצועות של המגורשים ברשימות הטרנספורטים. ראו לעיל הערה 19.

⁵⁹ צילום הציור נמצא ב-StA HH; והוא הועתק על עטיפת הספר של גיליס-קרליבך, עורכת (לעיל

הערה 12).

⁶⁰ הצייר האמן, ד"ר אריך בריל (ליבק 1873–1942 יונגפרנהוף) היה במאסר בכלא פולסביטל (Fuhlsbüttel) באשמת שווא של "חילול הגזע". בכלא סירבו לספק לו נייר ועיפרון. אך בדחפו האמנותי הוא ויתר על אכילת מנתו היומית של הלחם, ערבב אותה במשחת נעליים ויצר ממנה דמויות קטנות, שהעניקן לרבי קרליבך, שהיה בשעתו האחראי הרוחני ליהודים הכלואים שם. לצערנו, הוחרמו הדמויות על ידי הגסטפו ואבדו.

⁶¹ ראו לעיל הערות 19 ו-57.

⁶² אמה גרינפלד הייתה יהודייה שהתנצרה ולימדה בבית ספר לבנות נוצריות. אך על-פי חוקי הגזע (נירנברג, 1935) היא נחשבה ליהודייה וגורשה יחד עם יהודי ליבק ליונגפרנהוף. ראו: P. Gutkuhn, "Sie sieht nicht sehr jüdisch aus – Leben, Leiden und Sterben der Lübecker Lehrerin Emma Grünfeldt", in: G. Paul & M. Gillis-Carlebach (eds.), *Menora und Hakenkreuz – Zur Geschichte der Juden in und aus Schleswig-Holstein, Lübeck und Altona, 1918–1998*, Neumünster 1998, pp. 541–548.

ואת ד"ר נפתלי אלדוד (Naftali Eldod), המורה לאנגלית ולצרפתית בבית הספר התיכון לבנות בהמבורג, כמשתתפים בצוות ההוראה בבית הספר המחתרתי?⁶³ בטי וילנר דיווחה שרבי קרליבך שימש דוגמה לכל המורים והמורות בהוראה. מקצועות היהדות היו, כמובן, בראש הנושאים שלימד. בהתאימו את שיעוריו לקבוצות הגיל השונות, הוא ידע לעורר את הילדים לשיתוף פעולה נלהב. לא פעם הייתה בטי וילנר עדה מרותקת לשיעוריו:

בטי וילנר: עוד במשך שנים הוסיפו להתנגן באוזניי המנגינות אותם שר רבי קרליבך יחד עם הילדים. היו אלה פסוקים מספר תהלים או מפרקי תנ"ך אחרים, בהם הפיח רוח חיים בקולו המלודי הנעים שבקע מתוך הצריפים הטחובים. מעט חשבון, שפות זרות, גאוגרפיה והיסטוריה הוקנו חליפות לילדים, אשר להם נותרו, למרבה הצער, חודשים ספורים בלבד לחיות.

חגים וזמנים באפלה: היו אירועים נעימים נוספים שעליהם הטביע רבי קרליבך את חותמו האישי. שבוע ימים בלבד לאחר הגעתם של הילדים למחנה יונגפרנהוף, ציפתה להם הפתעה גדולה, שעליה דיווח יוסף כץ ברשימותיו:⁶⁴

יוסף כץ: כאשר חזרנו [הגברים] מהעבודה למחנה נודע לנו שהערב מתקיימת מסיבת חנוכה לילדים בצריף הגברים הגדול. רבי קרליבך אסף את כל הילדים על מנת לחגוג אתם את חג האורים. הרוח שורקת... והכול כאן קר וחשוף. האנשים מצטופפים סביב התנור עטופים היטב במעיליהם. והנה – מתוך הייאוש והמצוקה בוקעים קולותיהם הצלולים של הילדים. באמצע עומד הרב הראשי, והוא אווז בידיו בשני ילדים קטנים. לפניו על התנור דולקים שני נרות. נשמעות הנעימות הישנות המוכרות, אותן נהגנו

⁶³ נפתלי אלדוד, שנולד ב-1899, אשתו רוזה לבית פרויליך, שנולדה ב-1908, הילדים: ולטר (נולד ב-1934), יהודית (נולדה ב-1936), דוד (נולד ב-1937) והתינוק אלי (נולד ב-1940), ניספו כולם ב-1942. ראו: זילמן (לעיל הערה 4), עמ' 88; ארנסט שטריים, נולד ב-1893, אשתו ארנה לבית אולמן נולדה ב-1903, הילדים: מרים (נולדה ב-1927) והבן ולטר (נולד ב-1928), ניספו גם הם ב-1942, שם, עמ' 405.

⁶⁴ כץ (לעיל הערה 11), עמ' 34-35.

לשיר בבית בחג החנוכה. השירה נפסקת ורבי קרליבך מתחיל לדבר, בשקט רב, אך הכול מקשיבים, הכול מרותקים לדבריו. בצריף הגדול והקר שורת דממה מוחלטת בזמן דיבורו. אחדים מתייפחים במאופק ומנגבים את עיניהם למשמע מילותיו המנחמות. לאחר השירה, כאשר התפילה הסתיימה, הוא מחלק שקיות קטנות עם ממתקים לילדים. עיניהם זוהרות כאשר הם עוזבים את הצריף בליווי ה"גננות" הצעירות.⁶⁵

רבי קרליבך ארגן גם חגיגות בר-מצווה לכמה מהנערים שהגיעו לגיל 13 במחנה. חגיגה אחת כזו, של קרוב משפחה של בטי וילנר, מתועדת על ידה. אחד משלושת בניה של זלמה היילבוט (Selma Heilbutt)⁶⁶ הגיע למצוות ומאורע זה נחוג ב"דירתו" של רבי קרליבך. במרתף-קירור תת-קרקעי זה נערכו תפילות, למדו וכן חגגו בר-מצווה עם שירים ונאומים, ואף עם "אקסטרה", עם תוספת מיוחדת מן המטבח.⁶⁷ ובטי וילנר דיווחה, שרבי קרליבך עשה הכול על מנת לתת לילד הבר-מצווה, גם בתנאים איומים אלה, את תחושת הכבוד והאחריות הראויה, ולהפוך את היום הזה בחוג קרובים וחברים ליום שמח. לא הרגישו את הקור המקפיא בחדר, לחום של רבי קרליבך היה כעין קסם מפשיר.

שיעורים עם המבוגרים והנהגתם: רבי קרליבך ניצל גם כל הזדמנות ללמוד עם יושבי המחנה המבוגרים.

בטי וילנר: לנו, לימורים' (בטי וילנר לא ידעה על ניצולים, היא רק קיוותה שהיו כאלה) נתן שיעור מרומם במיוחד. למדנו את ספר איוב – מותאם

⁶⁵ ברשימת המקצועות (ראו לעיל הערה 19 ו-57) כלל לא נרשמו גננות. אפשר אולי להניח שנשים ובנות צעירות, שלא גויסו לעבודה על ידי מפקדי המחנה, התנדבו לשמש כעין גננות לילדים במחנה הריכוז.

⁶⁶ זלמה היילבוט לבית והלר (Schöllkrippen שולקריפן 1904-1942 יונגפרנהוף), הייתה אמו של ילד הבר-מצווה. על-פי הרשימות מדובר באלפרד היילבוט שנולד בהמבורג, 25 במרס 1929, והגיע לגיל 13 במרס 1942. האם והבן נרצחו עם יתר כלואי המחנה ב-26 במרס 1942. זילמן (לעיל הערה 4), עמ' 154-155

⁶⁷ השוו אצל אולמן-שלוס: "בתחילת חודש מרס התקיימה שם חגיגת בר-מצווה", כלומר בסמוך לסוף המר (לעיל הערה 5), עמ' 59-60.

לתנאי החיים ביונגפרנהוף; זו הייתה חוויה שאין בכלל אפשרות להעריכה די בזמן קשה זה.

בפירושו קישר רבי קרליבך את גורלו של איוב, אותו תיאר כסמל לישראל, לגורל היהודי והקיום האנושי בכלל. לולא הסבל בעולם ואילו האדם היה נולד לתוך גן עדן, הייתה מעט מאוד משמעות לחיים. אלוהים שולח את הסבל לא כעונש אלא כדי לחנך את בני האדם לאהבת אחים; תפקידו של האדם הוא לפעול למען יגיע העולם לשלמות – חיצונית ופנימית. ככל שגדולה המשימה שאלוהים מטיל על האדם, כך קשה יותר הסבל שבו הוא מתנסה. האפילוג של ספר איוב אמור ללמד אותנו, שאת הסבל אשר אלוהים מביא עלינו, הוא יכול גם להשיב חזרה. הוא יכול לרפא את פצעי המכות שבהן הכה אותנו. לכן נוכל לקוות – בכל סבל, בכל הדמעות – לעתיד חדש, שלם יותר.⁶⁸

לא פעם עמד רבי קרליבך גם בפני משימות אחרות שהיה צורך להתמודד עמן. בתנאים שנוצרו, קל היה לבלבל בין עבודה בשבת שנעשתה בכפייה לבין כזו שנעשתה מתוך בחירה. ברוח טובה, אך בנחישות הבהיר את ההבדל, על מנת למנוע נזק אפשרי מכלל הציבור.⁶⁹ ואילו בעניין "שמירת הגוף" הקפיד עד מאוד. הרי זוהי חובתו של כל אחד ואחד לדאוג לחיזוק גופו ולהמשכת החיים. דוגמה אחת מני רבות: כאשר בשעת חלוקה של פרוסת נקניק לא כשר סירבו בטי וילנר ואחרים לאכול אותה, העיר רבי קרליבך כי בתנאים הנתונים המצווה הגדולה יותר היא באכילת מזון התורם לגוף כוח עמידה, מאשר בהימנעות מאותו מזון.⁷⁰ "חיי במחנות זימנו לי (לבטי וילנר) עוד הזדמנויות רבות להרהר בדבר ולנהוג בהתאם, עד לאחר שחרורי בשנת 1945".

⁶⁸ ראו גם דיווח על הרצאתו של יוסף קרליבך. Hiob, Hamb. Familienblatt 39, 15 April 1937. p.75/23c, Central Archive for the History of the Jewish People, Jerusalem (CAJ).

⁶⁹ יוסף קרליבך חייב את ביצוען של כל עבודות החובה במחנה, כדי למנוע סיכון מיותר של האסירים, אך בו-זמנית הוא שכנע את האנשים להימנע בשבת מביצוע עבודות ביוזמת עצמם בלבד. בדרך זו הוא ניסה ליצור אווירה שבתית לפחות לדקות ספורות.

⁷⁰ שמירת החיים היא מצווה כה גדולה עד שלמענה חובה לעבור על מצוות אחרות, במקרה של

השמירה על כבוד המת: ביונגפרנהוף ניספו יום-יום אנשים רבים מאוד. במיוחד זקנים וחולים מתו שם במהרה "מוות טבעי". הם הוצאו על אלונקה והוטמנו בקבר אחים ליד שדה של תפוחי האדמה. ביחד עם הקרבנות שנרצחו על ידי ד"ר לנגה ו"מיופי כוח הענישה" האחרים, נפטרו שם תוך פחות משבוע (בין ה-10 ל-15 בדצמבר) כמאתיים יהודים.

יוסף כץ: "לפעמים, כאשר אני [יוסף כץ] שב בערב מהעבודה, אני רואה את רבי קרליבך נשען על מקלו, פוסע לאטו ומלווה את המורעב ואת המוכה בדרכו האחרונה, וחולק לו כבוד אחרון".⁷¹

עד מהרה פרצה מגפת דיזנטריה במחנה. אך אי-אפשר היה לקבור את המתים שנערמו לערמה גבוהה, כי האדמה הייתה קפואה... "והמוח לא קלט את אשר ראו העיניים".

בטי וילנר, יוסף כץ וטרודי אולמן-שלוס מסרו עדויות מרגשות על הכבוד שחלק רבי קרליבך לאלה שהלכו שם לעולמם.

בטי וילנר: ברצוני לתאר כמה מומנטים נוספים על ההשפעה המאגית שהייתה לרבי קרליבך על המחנה. מילותיו החמות, ובעיקר ההספדים לקרבנות הקור, הרעב והאכזריות, חדרו אל לבנו, שבו את לב כולם. דבריו המעודדים, מלאי האמונה, עם עוצמת הדיבור המיוחדת לו, היוו קרן אור למורעבים – נפשית ורוחנית. ראייתו מעוררת התקווה, על אף המצב המדכא, מצאה הד אצל השומעים והפיחה רוח חיים במדוכאים רבים.

הוא היה חסר לכולם כאשר חלה במחלה קשה בסוף ינואר. אך ברגע שחזר אל כוחותיו, הורגשה שוב פעילותו התומכת והמעודדת. הוא הקרין השתתפות ונחמה כאשר ביקר את האבלים בצריפים, אם ניתן היה לשמור בסתר על מנהג ה"שבעה".⁷²

סכנת נפשות, על-פי מילות הפסוק "וחי בהם" (ויקרא יח, ה). בדרך כלל דבר זה מסמכותו של הרב כמזמחה לפסוק היכן הגבול בין המותר והאסור במקרים כגון אלה.

⁷¹ ראו כץ (לעיל הערה 12), עמ' 42.

⁷² בהתאם לדין היהודי שבעת הימים הראשונים אחרי מות בן משפחה קרוב יושבים שבעה ימים בבית. בדרך כלל האבל אינו עובד בזמן ה"שבעה", וקרובים או חברים דואגים לצורכי האבל.

בטי וילנר: בשעה שמילאתי חובה עצובה זו עבור אבי, היה רבי קרליבך חולה, אך מאוחר יותר, בדברי ההספד הבאים שלו הוא הזכיר גם את אבי, שהכירו רק זמן קצר כל כך. היה זה עבורי רגע בלתי נשכח, כיצד ידע לרומם ולנחם ...

על מות אמו של יוסף כץ, שבאותה עת כבר הועבר למחנה ריכוז בקירבה, בשם סלספילץ, נודע לו מפתק קטן⁷³ מאת דודתו ביונגפרנהוף:

יוסף יקירי, אמך הטובה נפטרה אתמול בערב משבץ. היא לא סבלה. היא נפטרה בזרועותיו של רבי קרליבך ועוד הספיקה להגיד 'שמע ישראל'.⁷⁴ רבי קרליבך אומר שהיא נפטרה כאישה מאוד דתיה... דודתך האוהבת אותך, לינה.⁷⁵

ואילו טרודי אולמן-שלוס כתבה בצורה מסכמת: "רבי קרליבך... מעולם לא נח במשך החודשים שהכרתי אותו... הוא ניחם את החולים והגוססים וכולנו הערצנו אותו".⁷⁶

הדאגה לספרי הקודש: כל טרנספורט, שהכיל בממוצע כאלף איש בקירוב, הביא עמו ארגזים עם ספרים, בתוך המטען המותר; רבים מהמגורשים לקחו אתם תנ"ך שלם בהוצאת כיס וסידורי תפילה, מתאימים לכל השנה. במשך ארבעת חודשי שהייתו ביונגפרנהוף, היה רבי קרליבך מוטרד מאוד ממצבם של ספרי הקודש שהתגלגלו בצריפים השונים בין שאר פריטי המטען.⁷⁷ לכן טיקס

ולמשפחתו. בתנאי מחנה הריכוז לשבת "שבעה" היה כמעט בלתי אפשרי, ולמעשה קוימה מצווה זו בהיחבא ובהיחפז.

⁷³ כץ (לעיל הערה 12), עמ' 44.

⁷⁴ ראו לעיל הערה 35.

⁷⁵ קרולינה כצנפוס היא לינכן, גיסתה של אמה כץ (כצנפוס), אמו של יוסף כץ. ראו: גיליס-קרליבך, עורכת, ספר יזכור (לעיל הערה 57).

⁷⁶ אולמן-שלוס (לעיל הערה 5), עמ' 61.

⁷⁷ על-פי הדין היהודי המובא בשולחן ערוך, יש לנהוג בספרי קודש בצורה מכובדת (מדובר בסידורים, בספרי תנ"ך בכרכי תלמוד וכיוצא באלה). יש י"ג הנחיות בנדון, דוגמת: אין מניחים אותם על הרצפה, אין מערבים אותם בערמת ספרי חול וכו'.

עצה, כיצד להבטיח להם מקום ראוי ומכובד – עד כמה שהתנאים אפשרו זאת. דבר זה הצריך תכנון מחושב: פעולת איסוף הספרים, בחירת הצריף המתאים ביותר לשמירת הספרים, ליקוט שאריות עץ עבור הכנת כעין מדפים, בכדי שהספרים לא יהיו זרוקים על הרצפה המזוהמת, ואם זאת נגישים ומוגנים גם יחד. בעבודה זו השתתפו מספר אנשים בהתנדבות.

לקראת סוף חודש מרס 1942, כשהגיעה פקודת ה"סלקציה" ל"גירוש השני" מיונגפרנהוף לדינמונדה (Dinamünde)⁷⁸ – ממנו ניצלו רק 475 יהודים מתוך כ- 5,000 הכלואים⁷⁹ – היה רבי קרליבך מודאג ביותר מגורלם של ספרי הקודש; לכן הוא ביקש מבטי וילנר, שהייתה אמורה אז להישאר עדיין ביונגפרנהוף, לקבל על עצמה את הטיפול בהם. "כמובן שהסכמתי לעשות כמיטב יכולתי".⁸⁰ הרבה או הכול התרחש אחרת מכפי שציפו אסירי המחנה. מאות יהודים, וביניהם משפחת קרליבך (מבין אלה שהיו ביונגפרנהוף), להוציא את הבן שלמה שהיה באותו 26 במרס 1942 ב"קומנדו עבודה", לא הגיעו מעולם ליעד שכינו אנשי האס-אס בשם "דינמונדה".

ביום הרה גורל זה של הגירוש, ח' בניסן תש"ב (26 במרס 1942), הלכה בטי וילנר כמה צעדים במחנה עם רבי קרליבך, שרצה למסור לה הוראות אחרונות לגבי ספרי הקודש; בכך הייתה, לפי דבריה, עדה לרגע של אנושיות וגדולה נפשית מהעמוקים ביותר.

בטי וילנר: הרבנית, גבי קרליבך, באה לקראת רבי קרליבך מהצד הנגדי, מתוך מה שקרוי היה הצריף ההמבורגי לנשים. הפרידה הייתה נוגעת ללב במילים שביטאו אהבה עמוקה ביותר והערצה כנה, אותם ביטא רבי קרליבך בחום ונאמנות עמוקה – מודע לפרידתם הקרובה מהעולם הזה.

⁷⁸ ראו עדותו של שלמה, לעיל הערה 13.

⁷⁹ אולמן-שלוס (לעיל הערה 5), עמ' 63.

⁸⁰ לדבריה של בטי וילנר (בתוך גיליס-קרליבך, לעיל הערה 13), גורל הספרים היה דומה לגורלם של כל החפצים שנפלו לידי "המנצחים" בשנת 1945. שם, עמ' 115.

הדברים לא נעלמו מאוזניה של גב' וילנר: "הם כה נשגבים שאינני רוצה לחזור עליהם אלא לשמור עליהם כזיכרון נעלה".⁸¹

הקץ

רות נבל: היינו כ-5,000 איש במחנה הזה, ולאחר מספר שבועות נבחרו מתוכנו מאתיים, בעיקר נשים צעירות, לעבודה במחנה אחר. ייתכן, שרק נשים אלה וכמה אנשים נוספים נשארו בחיים. בשל ההערצה העצומה לרבי קרליבך, המשיכו תומכיו הרבים להאמין בו באמונה עיוורת, וחשבו שבזכותו כולם יישרדו. ראיתי את משפחת קרליבך עולה על הרכב הישן בעזבם את יונגפרנהוף, והיה זה יום אבל עבורי. הפכנו כל כך קרובים, רבי קרליבך ואשתו, כאילו היינו משפחה.⁸²

וגם **פאני אישרה:** "לאחר כשלושה חודשים, במרס 1942, העבירו 200 בחורות צעירות מיונגפרנהוף לגטו ריגה, ומאז ועד לשחרורי לא שמעתי דבר על המגורשים לדינמונדה ועל משפחת קרליבך".

האמת הקשה היא, שהריצו נשים, גברים וטף עד לשקע עמוק בין שתי גבעות, ושם, "במקום אסטרטגי שנבחר ביעילות רבה", כולם נרצחו. ביער ביקרניקי הגדול ליד ריגה. בקצה העיר, נהרגו כולם על קידוש ה'. עוד היום רואים, לא הרחק מהכביש, קבוצה של שישה קברי אחים. רק גדר אבן אפרורית מעידה על כך, מה נורא המקום הזה.⁸³

⁸¹ למרות הפצרותי בעל פה ובכתב, ולמרות התערבותו של עורך דין מארצות הברית, גב' וילנר לא הסכימה לגלות את דברי רבי קרליבך אל אשתו, שהייתה להם עדת שמיעה מקרית.

⁸² מכתבה של רות נבל, בתוך גיליס-קרליבך, כל ילד הוא יחיד (לעיל הערה 13), עמ' 325-326.

⁸³ על-פי קוגלר-וויימן, ביקור בריגה (לעיל הערה 41). והשוו גם: "ביקרניקי (חורשת עצים קטנה) הועדה לשמש מקום הוצאה להורג הקבוע לכלואי גטו ריגה וסביבתו". רייטלינגר (לעיל הערה 2), עמ' 231. רייטלינגר לא הזכיר את יונגפרנהוף באופן נפרד, אולי משום שמחנה זה נחשב כחלק של גטו ריגה. ראה בהמשך על הקמת אתר זיכרון במקום (להלן בהערה האחרונה).

אחרית דבר

במשך השנים מצאו בטי וילנר וניצולים אחרים אנשים נוספים, שלקחו על עצמם ליצור אווירה יהודית ואנושית, חרף הזמן והמקום... וגם במחנות אחרים התקיימו מפגשים ונמצאו הזדמנויות לדבר על מעשיו של רבי קרליבך.

בטי וילנר: העמידה בתנאים כל כך אכזריים ולא טבעיים כמו החיים במחנה ריכוז – עמידה כזאת יכולה לשמש, יותר מכל דבר אחר, קנה מידה לאמיתותה של אישיות, כפי שלמדתי להכיר ברבי קרליבך. בעדותי רציתי לתרום משהו להשלמת התיאור של אישיות יהודית דגולה בת זמננו. אני יודעת שבתיאור שלי אינני יכולה לעשות צדק לדמות מופת כמו רבי קרליבך. היו אלה גם חודשים קצרים בלבד של היכרות, אך חוויית השפעתו המבורכת, בנסיבות ההן – שהיוו רגעי היכרות חטופים בלבד – נחרטו עמוק בלבי; ואם הצלחתי לתרום רק במעט לזכרו של רבי קרליבך, ישמשו שורות ספורות אלו אות תודה לכל הרשמים הבלתי נשכחים.

הנרי הוטנבך, שניתח את תפקידיהן ואת כושר מנהיגותן של דמויות מפתח דתיות, שעשו את הבלתי ייאמן בזמן השואה בגטו ריגה הסמוך ליונגפרנהוף, סיכם את תוצאות מחקרו כדלקמן:

הנרי הוטנבך: עדיין דרוש מחקר רב כדי לנתח את שרידי המידע שתועדו אודות ההיבטים הדתיים והיהודיים, שנשתמרו בתנאים המורכבים כל כך בגטאות ובמחנות הריכוז. בגטו ריגה עצמו בא לידי ביטוי בעיקר ההיבט החברתי של הדת; עסקו בדת יותר כפעילות קהילתית, ולא כרעיון מרכזי... מצב זה היה שונה מאוד במחנה יונגפרנהוף: שם קמה אישיות מאוד מיוחדת, חזקה ובעלת אומץ, שידעה להאיר את הטרגדיה העכשווית מתוך פרספקטיבה יהודית רחבה בזמן ובמקום. היה זה רבי יוסף קרליבך.⁸⁴

"אכן, הוא (רבי קרליבך) היה אדם גדול", כתב וייט (White).⁸⁵

⁸⁴ הוטנבך (לעיל הערה 10), עמ' 66.

⁸⁵ ראו וייט: דו"ח על הגרמנים (לעיל הערה 10), עמ' 79.

בתלמוד, במסכת ערכים, דנים ביחסי הגומלין בין המנהיג או הרב לבין קהילתו. רק קהילה בעלת ערכים ראויה לרב בעל שיעור קומה ערכי. רב כזה הוא ההוכחה לרמה המוסרית הגבוהה של עדתו, כמו ביונגפרנהוף: היחסים הטובים⁸⁶ בין בני המדינות השונות, מהערים הגדולות כמו מהיישובים הקטנים; הנכונות לעזרה הדדית; התלהבותם ללמד וללמוד; לתמוך עד כמה שאפשר בחולים ובילדים; לחגוג חגים עם הילדים; לא לעמוד מנגד באדישות מול המוות היום-יומי; לעבוד שעות נוספות למען סידור הולם לספרי הקודש; ההקרבה והנכונות של האסירים לשיתוף פעולה. כל אלה אפשרו לרבי קרליבך – אפילו במחנה הריכוז – למלא את שליחותו האנושית והיהודית בצורה הנעלה ביותר.⁸⁷

⁸⁶ כץ אמנם מוסר על יחסים הדדיים טובים, אך מייחס את הדבר למצב החירום התמידי (לעיל הערה 11), עמ' 46 ואילך. אך בתשובתם לשאלותיו הישירות של שוטליוס (לעיל הערה 41) על יחסים בין-אישיים במחנה, ענו הרברט סימון והרמן יעקובסון: בתנאים הקשים הסולידריות בין האסירים הייתה טובה מאוד. גם בתשובה האנונימית שהתקבלה נמסר על חברות טובה בין האסירים. אחד מסר לשני מידע שהגיע לאוזניו, והוותיקים ביניהם לימדו אסטרטגיות הישרדות סודיות וחשובות ליתר האסירים.

⁸⁷ רק אחרי כשישים שנה הוקם אתר זיכרון ביער ביקרניקי, בלטביה. טמנו בתוך אדמתו המושלגת של היער כדים ובתוכם שמות הניספים, כד עיר, כד לעיר. ראו את תמונת השער והצילומים בתוך הטקסט.

**ארץ אל תכסי דמם
ואל יהי מקום לזעקתם**
(על פי איוב טז, יח)

מכון יוסף קרליבך
אוניברסיטת בר-אילן